

PIENTÁK ATTILA

BABITS FELJEGYZÉSEI ARANY JÁNOSRÓL

Kézirat, rekonstrukció, kiadás*

Horváth János a következő mondattal zárta az 1910-es évek első felében írt, de csupán a hagyatékából kiadott Babits-tanulmányát: „A színes, szabatos ábrázolások művésze ő, s egyszersmind az egyetlen társai között, kinek művészi gyakorlata Arany János közvetlen hatását, sőt tanulmányozását árulja el.”¹ Különös megjegyzés ez: azt a gyanút kelti, mint-ha Horváth látta volna azokat a kéziratokat, amelyek a nagyon is intenzív „tanulmányozás” eredményeként születtek. Pedig nem valószínű, hogy látta: alig hihető, hogy olvasta volna Babits egyetemi szakdolgozatát; maga a költő pedig csak 1917-ben tudósított hajdani Arany-stúdiúmainról *Arany életéből* című tanulmányában. Ám kétségtelen, hogy az irodalomtudós az igazság legközepébe talált.

A „tanulmányozás” igazán aktív ideje mintegy fél esztendő volt, mely 1904 ősze és 1905 tavasza közé tehető; néhány jel alapján pedig ez az intervallum körülbelül 1907-ig, ha bizonytalanul is, meghosszabbítható. Ennek az időszaknak négy írásos eredménye született Babits tollából, melyek mindegyike külön is figyelmet érdemel. E helyt azonban csak egyetlen írással foglalkozunk: az *Arany mint arisztokrata* című esszétörredéssel.

Ezt a szöveget számos félreértés övezi, közülük az a legelterjedtebb, hogy Babits szakdolgozat gyanánt írta. Röviden szükségesnek látszik tehát keletkezéstörténetének áttekintése, a félreértések tisztázása mellett azért is, mert különös jelentősége van. Babits 1904 őszén, ötödéves bölcsészként látott neki az Arany-életmű tudatosabb tanulmányozásának. Ekkortól kezdte gyűjteni azokat a feljegyzéseket, gondolattöréseket, próba-fogalmazványokat, illetve szakirodalmi utalásokat és bibliográfiai adatokat, melyek az Arany-írások előmunkálatait jelentették, s melyek nagyon jelentős része ugyancsak fennmaradt. Arany-írásokat említünk, ugyanis nyilvánvaló, hogy kezdettől fogva kettős cél vezette, vagyis egyszerre két szöveget szándékozott megírni. Ezek egyike lett a későbbi szakdolgozat, a – szerzője által kreált kifejezéssel – „pszichofilológiai” szemléletet érvényesítő *Arany János az 1877. év második felében*, mely csak törredékeiben maradt ránk. A másik pedig az *Arany mint arisztokrata*. A két szöveg körüli gyakori félreértésekben nyilván az is szerepet játszott, hogy Babits jó darabig, legalábbis az előkészületek

* A Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett *Naplók, levelezések* című konferencián, 2001. szeptember 21-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ HORVÁTH János, *Babits Mihály*, Studia Litteraria, V, 1967, 22.

fázisában, egyszerre dolgozott rajtuk. Számunkra azonban ott kezd érdekessé válni a keletkezéstörténet, amikor a szerző munkája a következő szakaszába érkezett. A szerencsére már kritikai kiadásban olvasható korai levelezés elsőrendű segítség a történet megvilágításához. Babits 1904. november 24-én lelkesen újságolta Kosztolányinak: „<szak> s roppant ambícióval fogom készíteni dolgozatomat – Arany Jánosról”.² Itt szakdolgozatára gondolt. Alig egy hónap múlva hazautazott Szekszárdra, hogy otthon töltsen az ünnepeket, és lázas munka vette kezdetét. Január 5-én Juhász Gyulának a következőket írta: „Jelenleg minden absurdum, nagy munkában vagyok... ostort fonok... lángostort [...] Hisz most én is, komolyan, írnék valamit, minden szabad időm<et>, s minden szabad erőm ráfordítom; de oly nehezen csurran minden betű a tollam alól, és oly fájdalmasan, mintha vérem volna. Meg kell tanulnom, mit tesz kínnal szülni. [...] írnom most absurdum. 4 nap múlva igen, 4 nap múlva Pesten leszek (hétfőn), 4 nap múlva kész lesz az <. > ostor; vajjon lángostor lesz-e?”³

Ez a valami azonban nem lett kész. Visszatért Budapestre s nyomban, január 11-én írt Kosztolányinak: „írjon, küldjön, Ön művét, még nyolc nap előtt. [...] Én nyolc nap múlva, ha csak lehet, már küldöm az ígért tanulmányt; roppant vajudással, két hónapnyi kínnal, füst és korom közt mint Ön mondaná, kicsinyes aggodalmak és naponkinti kétségbeesések után, kiráztam végre magamból ezt a rettenetes terhet. (25 oldal. Már csak gyalulom.) Maga ujjongani fog, mikor olvassa (amennyire ismerem); de el fog szomorodni, ha észbe veszi, mily szomorú sorsa az ember lelkesedésének: hogy mikor leírtam, már nem hittem e gondolatokban anyira, mint mikor gondoltam, s most hogy átdolgozom, már nem hiszek úgy, mint amikor <le>megírtam. Jaj szomorú is nekem, hogy – kábító lassúsággal és kínnal, mint a hektikás a tüdejét – <kihá> végkép kihánytam (kiírtam!) lelkemből azt, ami hónapokon át egyetlen életem volt: tudóm és levegőm egyszerre; hogy koporsóul kell gyalulnom azt, amit bölcsőnek faragtam és termékeny nászágy-nak.”⁴

Babits tehát a téli szünet alatt nagy erőfeszítéssel, de egyre csökkenő lelkesedéssel dolgozott valamin, ami azonban bizonyosan nem a szakdolgozata volt, hanem éppenséggel az *Arany mint arisztokrata*. Ha meggondoljuk, merész dolog volt ez a részéről, hiszen fenyegető tanulmányi kötelezettségei, magyar és latin szakdolgozata elől rabolta el az időt, amiből nem következik egyéb, mint hogy valamilyen okból nagyon fontos volt számára a szöveg megírása. Ez azonban nem sikerült neki.

Az *Arany mint arisztokrata* két változatban is fennmaradt, ma mindkettő az Országos Széchényi Könyvtár Babits-fondjának 1434-es számú palliumában található. Az első a szöveg vázlata: huszonnégy fóliónyi, rendkívül bonyolult kézirat. A második e vázlat nem egészen egyharmadának tizenhárom fóliónyi tisztázata. Nyilvánvaló, hogy a huszonnégy lapos vázlatra utalt Babits, amikor Kosztolányinak „huszonöt oldal”-ról tett említést 1905 januárjában. Az is nyilvánvaló továbbá, hogy nem csak a tisztázatot befejezetlen, hanem maga a vázlat is – vagyis Babits soha nem készült el ezzel az írásával.

² BABITS Mihály *Levelezése 1890–1906*, s. a. r. ZSOLDOS Sándor, Bp., 1998, 141.

³ *Uo.*, 145.

⁴ *Uo.*, 146–147.

A januári levélváltások, vagyis az intenzív munka után egyhónapnyi csend következett, s Babits május 26-i szakvizsgájáig már csak és kizárólag a szakdolgozatára találunk utalásokat a levelezésben. Ez a szakdolgozat pedig, mint a szakvizsgálati jegyzőkönyvből⁵ tudjuk, az *Arany János az 1877. év második felében* volt.

Összegezve tehát: 1904–1905 fordulóján Babits nagy tempóban készítette az *Arany, mint arisztokrata* fogalmazványát; ám mind nagyobb feszültséggel, kétségek között – mint erről a Juhásznak írt január 5-i levél is tanúskodik. Valószínűleg ráébredt, hogy a téma túlnövi önmagát. Határidőt szabott magának az írás befejezéséhez, amelyet képtelen betartani; Pestre érkezvén folytatta a munkát, újabb határidővel. Január 11-i levelében Kosztolányinak jelentette, hogy elkészült a művel, áruikodó szóval: „kihányta” gondolatait. A „gyalulás” pedig vagy arra vonatkozik, hogy még végez apróbb simításokat a kézíraton, vagy arra (s talán ez a valószínűbb), hogy ekkor készíti a tisztázatot. Mindenesetre a január 11-i levél nagyjából az *Arany, mint arisztokrata* lázas készületének végpontját jelöli. Szó sincs arról, hogy befejezte volna – csupán abbahagyta.

Ezen a ponton azt kell megvizsgálnunk, vajon alátámasztja-e maga a két kézirat az elmondottakat. Úgy látszik, igen. Kiindulópontunk a Babits-kézirat-katalógus egy tévedése, mely „24 f. (rektó)”-ként írja le az *Arany mint arisztokrata* vázlatát. Valójában azonban nem csupán számos verzón található rövidebb-hosszabb beékeléseket, de a szöveg keletkezése egyenesen a következőképpen történhetett: Babits egyhuzamban megírt tíz rektónyi szöveget, majd a későbbiekben a negyedik fólió verzóján elkezdett egy beékelést, mely egészen a tizedik fólióig folytatódott a verzókon, onnantól pedig a 11–24. fóliók rektóján. Vagyis a ma ismert kézirat első fogalmazványa mindössze tíz fóliónyi lehetett, a „betoldással” növekedett huszonnégy fóliónyira.

Mindehhez hozzá kell azonban tenni, hogy a kézirat helyes olvasásának nem ez az egyetlen csapdája. Arról van szó ugyanis, hogy a munka során Babits úgyszólván olvashatatlaná tette a fogalmazványt, rendkívül nagy mennyiségben alkalmazva a legváltozatosabb jelöléseket, beékeléseket, szabályos és szabálytalan lábjegyzeteket, nyilazásokat, áthúzásokat és felülírásokat, továbbá a számokkal való utalást, mely utóbbinak kellemetlen velejárója, hogy sokszor nem lehet eldönteni: a kézirat oldalszáma vagy a szöveg valamelyik számozott fejezetére utal. S ha ez nem volna elegendő, emlékeztetünk arra a már említett jegyzetömege, amely az Arany-írások jegyzetanyagát tartalmazza, a szerző szokásának megfelelően nem cédulázva, hanem a legteljesebb kuszaságban, kutyanyelvekre róva, s mely jegyzetanyagban mindegyre további beékelendő részletekre bukkanunk.

Megemlítendő, hogy az *Arany mint arisztokrata* vázlata nem csupán mint kézirat viseli magán ezeket a jegyeket, hanem gondolatmenetében is. Úgy tűnik, a szerző képtelen volt megzabolázni saját ötleteit, képtelen volt szelektálni és követhető eszmeifolyamba kényszeríteni azokat. Erre a talán még érdekesebb, ámde tartalmi kérdésre e helyt nincs mód kitérni.

⁵ Közli RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*, Bp., 1981, 620.

Képzeli tehát el Babits Mihályt 1905 januárjában, amint a koncentrált szellemi munkában kifáradva végigtekint saját vázlataszövegén, melynek túlbujánzó írását végre abbahagyta. Az most szinte mellékes, hogy mennyire volt elégedett a leírtak tartalmával, esetleg, hogy volt-e még valami mondanivalója. Immár az a nehéz feladat várt rá, hogy a kaotikus vázlatból használható tisztázatot készítsen. Nekikezdett tehát, de – mint említettük – mindössze tizenhárom oldallal készült el. Ez a tizenhárom oldal pedig pontosan megfelel annak a tíz oldalnak, amely a vázlataszöveg eredeti hossza volt, más szóval: a tisztázatot éppen ott szakad meg, ahol a tisztázónak az említett betoldással, vagyis fogalmazványra – úgyszólván – áttekinthetetlen maradékával kellett volna szembenéznie.

A kézirat vizsgálata tehát ugyanarról győz meg, amiről a keletkezéstörténet: az *Arany mint arisztokrata* című írás nem más, mint kudarc, a fennmaradt szövegek pedig a kudarcba torkollott hatalmas szellemi erőfeszítés mementói.

Ha most, mindezt tudomásul véve, rátérünk a rekonstrukció problémájára, mindjárt egy megválaszolandó kérdéssel találjuk szemben magunkat: mi is az, amit rekonstruálni akarunk? A kézenfekvő válasz: egy olyan szöveget akarunk rekonstruálni, amely a lehető legközelebb áll a szerző kikövetkeztethető vagy feltételezhető szándékához. Ha azonban valóban elfogadjuk a fenti gondolatmenetet, újra csak kérdés merül föl: vajon szóba jöhet-e a szerzői szándék ott, ahol minden azt bizonyítja, hogy a szerzőnek vagy nem volt végső szándéka, vagy munka közben elfelejtette, esetleg egyszerűen letett a megvalósításáról? Ha szóba jöhetne, egyszerű lenne a feladat, hiszen az ultima manus elve alapján indulhatnánk el. Kétféle lehetőség adódna ekkor. Első esetben a tisztázatot gyöngybetűs tizenhárom főlőjét kellene figyelembe venni, a vázlat témérdek textusát pedig afféle függeléként kezelni. Második esetben neki kellene látni a szerző vázlataszövegének, s követve az említett kusza utalásrendszert, letisztázni a kéziratot. Más szóval: azt a munkát kellene elvégezni, amitől a szerző visszariadt. Azaz: helyette kellene befejezni a művet.

Ez utóbbi lehetőséget nem azért gondoljuk elvetendőnek, mert a sajtó alá rendező túlzott beavatkozásától tartunk. Hanem azért, mert ezzel a szokványos textológiai tisztázóaktussal éppen az veszne el, ami az egész ifjúkori esszéből a legfontosabb. Megkockáztatjuk, a tartalmánál is fontosabb: az a mód, ahogyan keletkezett, a lázas igyekezet dokumentálása, Babits saját kavargó eszméivel való verejtékes küzdelmének illusztrációja. Ezért úgy véljük, a filológusnak itt éppen az anyag bősége miatt kell önként lemondania egy elképzelt, a lehetőségig tökéletes szerzői szövegváltozat rekonstrukciójáról, s a két változatot egyaránt tiszteletben kell tartani mint önálló szövegeket, úgy, amint vannak.

Ez az elméletileg – úgy hisszük – helyes és belátható következtetés újabb kérdéseket vet föl, ha az *Arany mint arisztokrata* nyomtatott szövegként való kiadásának problémájára tekintünk. Mégpedig két kérdést: mi az, amit ki kell adni? és hogyan? Az első kérdésre a válasz viszonylag egyszerű: véleményünk szerint minden egyes említett szöveget ki kell adni egymás mellett: így tehát a vázlatot, a tisztázatot és természetesen a vegyes feljegyzések anyagát is.

A másik kérdés azonban nehezebb. A tisztázatot esetében nincsen különösebb nehézség, lévén az tisztázatot. A vázlat kiadásakor viszont semmiképpen sem lehet megkerülni annak

eldöntését, vajon mennyiben kívánjuk szövegkiadásunkat a genetikus kritika szellemében és gyakorlatában megvalósítani. Ragaszkodhatunk-e ahhoz a radikális gyakorlathoz, melynek során a bonyolult szerzői utalórendszert bonyolult saját jelölőrendszere cseréljük? Ebben az esetben a sajtó alá rendező feladata nem több, mint hogy a lehetőségig pontosan kiolvassa a kézirat minden betűjét és a szerző intenciójára utaló egyetlen keze vonását se hagyja figyelmen kívül. Vagy pedig az az út követendő, hogy engedünk a genezis maradéktalan rekonstrukciójának igényéből, s bizonyos helyeken (elsősorban a hosszabb beékeltszövegrészek esetében) mégiscsak elvégezzük a szöveg helyreállítását, amiről persze a nyomtatott változatban nem tájékoztatják jelek az olvasót. Ebben az esetben a sajtó alá rendező a könnyebb olvashatóság kedvéért már belekezdene abba a munkába, amelyről az imént beszéltünk: szerzőtársául szegődne az ifjú Babitsnak. Itt azonban megint ingoványos talajra érünk: hiszen kidolgozhatók-e valamiféle alapelvek arra vonatkozóan, hol és mikor érdemes belenyúlni a szövegbe?

Mint látható, a kérdések számosak. Eldöntésre vár, mit tartunk fontosnak. Ha csupán a szöveg tartalmát, akkor tisztán olvasói szövegre kell törekednünk, csak hogy megfontolandó, a rendelkezésre álló változatok és töredékek közül mit és mennyit vonunk be ennek kialakításába. Ha csupán a szöveg geneziséét, akkor genetikus szövegre kell törekednünk, és meggondolandó, mennyire terhelhetjük meg az olvasót annak következetes reprezentációjával. Ha pedig mindkettőt egyszerre, akkor azzal a kérdéssel kell szembenéznünk, hogy egy kéziratnak hányféle textológiaiailag kezelt variánsát lehet, hányat illendő egymás mellett nyomtatásban közölni? A sajtó alá rendezők szerencséjére ez utóbbi kérdést általában eldöntik egyéb szempontok és lehetőségek: ezek azonban kevésbé filológiaiak, annál inkább pénzügyiek.

Az írás keletkezési körülményei és a kézirat alapos vizsgálata meggyőzhet bennünket arról, hogy a pályakezdő Babits úgyszólván önmagával szembeni kötelességének érezte e mű megírását, amin nem változtat az, hogy szándéka kudarcba fulladt. Az imént úgy fogalmaztunk, hogy az *Arany mint arisztokrata* valamiért nagyon fontos volt neki. A „mi volt ez a valami?” kérdését azonban csak akkor válaszolhatjuk meg, ha tekintetbe vesszük a szövegek tartalmát – mely szemponttól az előbbieket során szándékosan tartózkodtunk. A hamarosan megszülető és az előadott dilemmákkal számoló kiadás nyomán, remélhetőleg, erre a kérdésre is világos válaszok születnek majd.